

6 – лекция; **«Ақбілек» романы: көркем ой, шынайы сезім шындығын бейнелеу ерекшеліктері**

Романдағы көркем ой.

Шынайы сезім шындығы

«Ақбілек» романының идеясы Жүсіпбекке «Қартқожаны» жазу үстінде (мүмкін, одан да ерте) түскенге ұқсайды. Романда елімізде азамат соғысының аяқталар тұсында қызылдардан жеңіліп, оңтүстік шекараға қарай шұбырған ақ әскерлерінің жолдағы қазақ ауылдарына жасаған зорлығы, елді тонауы, қыз-келіншектерін жәбірлеуі сияқты фактілер суреттелетін еді. Семейге оқуға аттанып бара жатқан Қартқожа жол үстінде де осындай оқиғалардың талайына куә болады. «Иығында шені; сымбатты офицер солқылдақ арбада қазақтың сұлу қызын құшақтап, қос боз атпен Қартқожаның қасынан өте шықты. Қартқожаға түскен қыздың көзі жыпылықтап кетті» (120-б.) деп жазады автор.

Шынында, мұндай оқиғалар — азамат соғысының аласапыран тұсында момын қазақ елі басынан кешірген үлкен ауыртпашылықтың бірі болатын. Орталық Ресейдегі үлкен соғыстан сырт жатқан қазақ елін оңтүстік шекараға қарай бет алған ақ әскерлері баса-көктеп тонап өтсе, оны қуған қызылдар екінші жағынан шошытқан еді. Орыс біткеннен, әскер атаулыдан қорқатын қараңғы ел олардың қайсысы дос, қайсысы қас екенін айыра алмай шатасты. Ақ офицерлері кейде қызыл әскерлердің киімін киіп келіп тонап, елді адастырды. Мұндай оқиғалардың қазақтардың орыстармен қарым-қатынастарына белгілі дәрежеде әсер еткені, халықтың дос орыс пен жау орысты айыруға біртіндеп көз жеткізгені сол кезде жазылған көптеген шығармал арға (Жүсіпбек, Сәкен, Бейімбет, Рабит) арқау болғаны да сондықтан. Осылардың негізінде қазақ қаламгерлері онсыз да кең даладан пана таппай, сыртқы жаудың соққысына көп ұшыраған қазақ халқының жаңа дүрбелең тұсында бастан кешкен қайғылы күйлерін суреттейді. Әсіресе қазақ қыздарының әлділерінің ойыншығына, ермегіне айналған трагедиясын ашып көрсетті. Жүсіпбектің суреттеуіне сенсек, «сол өңірде орыстан сау қалған әйел бар ма екен?» (244-б.) Орыс тұтқынынан қайтқан Ақбілекті керуге құмартқан Бозінгеннің (Мұсабайдың әйелі) таңсыққойлығын шеней отырған Жүсіпбек: «Орыстар өз ауылына да келген, қыз-қатындар тау-тасқа тығылған, өзі де үш солдаттың қолына түсіп қап, бұйырғанын көрген. Кіші үйдің қызы содан бері жіңішке ауруға шалдығып, от басында сұлап жататын болған. Сонда да шіркіннің таңсыққойлығы басылған ба!» — деп жазады (197-б.).

Ақбілек трагедиясы — осы бүкіл халықтық трагедияның бір ұшқыны. Ақбілекті ақ солдаттарының алып қашып кетуі, оны қара мұрт офицердің әйел қып ұстауы — бір қыздың ғана емес, бүкіл елдің ұлттық намысына тиетін ауыртпалық. Қыздың бостандыққа ұмтылғанымен, ел бетін кере алмай қиналуы, әкесінің Ақбілектен қашқақтауы, атастырған күйеуінің тайсақтауы, ел-жұрттың оған бір түрлі аяушылықпен (екінші жағынан, таңсыққұмарлықпен) қарауы — бәрі де қызын алақанға салып, мәпелеп, аялап өсірген қазаққа әлімнен де ауыр. Оның үстіне, орысты «кәпір» деп қарайтын жат ұғым бар. Онымен араласқан, шатасқан елдің бәрі—жат, діннен шыққан, харам. Бүкіл халықты, оның ішінде қазақ қызын осы тұйықтан алып шыққан — елдің жаңа тіршілікке ұмтылуы, оқуға талаптануы. Ел кезіне көріне алмай, күлкі боп ауылдан кеткен Ақбілек қалаға барып оқып, адам қатарына қосылып, жар тапты, бақытты өмірге қадам басты. Міне, «Ақбілек» романының бүкіл тақырыбы мен идеясы осыған саяды.

«Қартқожа», «Ақбілек» романдарын салыстыра қарасаң, Жүсіпбектің бұрын теңсіздікте, езгіде өмір сүрген, қараңғылыққа қамалған қазақтардың жаңа өмірге ұмтылысын жүйелі түрде суреттеуді мақсат тұтқанын анық байқауға болады. Егер «Қартқожа» ол ескі қоғамдық жағдайда оң-солын танымай, жоқшылықпен күн кешкен қазақ кедейінің азаттық жолына түсіп, оқып, адам болғанын суреттесе, «Ақбілекте» рушылдық-феодалдық ортада жікшілдік тартыстардың құрбанына айналған (Мұқаштың Ақбілекті орыстарға шығарып беру себептерін еске түсіріңіз), сөйтіп жау қолында мазақ болған, одан ел бетіне қарай алмайтын «қарабет» болып оралған қазақ қызының жаңа заман тұсында оқып, өз бақытын табуы, қатардағы тең азамат болуы көркем бейнеленеді. Осы оқиғалар негізінде Жүсіпбек сол бір дүрбелең жылдардағы қазақ ауылы өмірінің шындығын, адамдар тағдырындағы өзгерістерді, қоғамдық жаңарудың сырын кең көрсетеді. Ескі ауыл мен оның адамдары бойындағы қайшылықты күйлер мен ұғымдар тартысының суреттері, адам психологиясындағы тебіреністер мен оған араласқан жазушы толғанысының молдығы Жүсіпбек реализмінің байлығын, суреткерлік қарымының кендігін байқатады. Роман кейіпкерлері де заманмен, дәуірмен қабаттаса өзгеріске ілеседі, қоғамнан өзіне лайық орын іздейді. Ол орынды бірі тауып, бірі таба алмай жатса да, жалпы ізденістің беталысы елдің рухани оянуға ұмтылысын аңғартады. Солардың алдыңғы легінде Ақбілек дегеніне жетеді.

Ақбілектің ауылдың етекбастылығынан, алыпқашпа өсек-аяңынан Құтылып, қаладан бақытын табуы — жана өмірдің салтанат құруы. Ол — білім алып, қатарға қосылған алғашқы қазақ әйелдерінің өкілі. Өткеніне бүгінгі шындыққа салыстыру көзімен қарайды. Өз өміріне ризалық білдіре отырып, «оқымаған әйел қор ғой, қапастары құстай ғой» (315-б.) дейді Кәмила тағдырын еске түсіріп. Ақбілек пен Балташтың бас қосуын жазушы теңін тапқан, бақытқа қолы жеткен үлгілі, жарастықты отбасы ретінде бағалайды, оны кейінгі жастарға үлгі етеді. «Ақбілек көрген-білгенін Балташқа айтып келеді. Балташқа қызметтен келгенде кімнің не сөйлегенін айтып отырады. Сөйлескен сайын бірінің білгені біріне ауысады. Кейде Балташ баяндама, отчет жазғанда, Ақбілек көшіреді. Ақбілек бірдеңеге алданып жатса, Балташ барып тамақ әкеледі. Екеуі бірге күйінеді, бірге сүйінеді. Өйткені дененің басқалығы болмаса, екеуі бір кісіміз деп ойлайды» (аталған шығарма, 316-б.) деп жазады ол.

Бұл — бұрынғы қазақ әйелі басында, әйел мен еркектің ара-қатынасында болмаған жай. Жаңа өмір әйелді осыған жеткізді, әйел мен еркекті бір қатарға қойды. Жүсіпбек осыны паш етеді.

Роман соңында ағасы мен жеңгесіне еріп, Балташын қасына алып, еліне келген Ақбілекпен қайта танысамыз. «Ақбілек баяғы емес, өзгерген, өнер тапқан, жетілген, ысылған. Әйелдерге көсем болған. Бұрынғы бұйығы, ұялшақ, сызылған, мұңайған Ақбілектің ізі де жоқ. Ақбілектің қылығын, ісін көргенде, ақсақал танданады-. «Бұл қалай боп кеткен? Қаланың не қасиеті бар? Жұп-жуас, ұялшақ бала емес пе еді?» —деп ойлайды. Қалай да Ақбілек жат, Ақбілек өнерлі. Ол енді ақсақалдың ғана баласы емес, көптің баласы. Енді ақсақал одан именеді» (аталған шығарма, 323-б.). Бүкіл шығарманың идеясы автордың осы сөздерінде жатыр. Әрине, Ақбілектің бұл күйге жетуі оп-оңай бола салған дүние емес. Жүсіпбек оның тағдырын жеңілдетпей, қайшылықты оқиғалар легінде көрсетеді. Өмір қиыншылықтарын кеше отырып, Ақбілек ауыр сезім күйлерін бастан өткізеді.

Роман Ақбілектің жау қолына түсіп кетуімен басталады да, оның жастық шағымен біз таныса алмай қаламыз. Ол олқылықты жазушы кейін қыздың атастырылған жары Бекболаттың сүйгенін еске алуы түрінде берілген суретпен толықтырады. Бекболат алғаш көргенін ойына алады. «Маңдайы қасқиып, мойны қаздиып, көзі мөлдіреп, ерні үлбіреп, үріп ауызға салғандай жұтынып тұр еді-ау! Тал бойында бір міні жоқ, жаңа шығып келе жатқан сүйріктей еді. Шашбауын сылдыр еткізіп, сып етіп түрегелгені, тізесімен ақ

көйлегін серпе тастап, аяңшыл бедеудей кербездене аяқ басқаны, тысқарыда жүріп жеңгесімен сыбырлап сөйлесіп, дауысы күмістей сыңғырлап тәп-тәтті күлгені, әнтек жымыып келіп шай жасап, өп-өтірік сызылғансып, үш саусағының үшімен шыныаяқ әпергені, салалы қою кірпігін салмақпен қағып, анда-санда көз астымен бір қарап қалғаны; мұның шыны аяғына білдірмей бір қант тастап жібергені...» (бұл да сонда, 200-б.) бәрі-бәрі Бекболаттың есінде қалыпты. «Осының жолына жаным құрбан болсын» деп өзіне-өзі серт қылған жас жігіт бір қимылын қалт жібермей, бейнесін толық ойға түйіпті. «Әсіресе, оның дауысы, оның күлкісі адам баласында жоқ еді. — Әлде әнтек күрмеліп шіңгірлеген құлыншақтың, әлде түн ішінде көл жүзінде сыңқылдаған аққудың дауысы ма? Жоқ, оның біріне де ұқсамайды. Ақырын сөйлесе, жас ботаның дауысындай, қаттырақ сөйлесе, ол дауысқа күміс қоңырау таққандай ма қалай, әйтеуір көмейінен бір сиқырлы жат дауыс дәл жүрегіне барып тиер еді. Сол кезде бойың балқып, жаның иер еді. Тағы, тағы да ол дауысты естігің келіп, ынтығар едің. Ол күлсе, бұл жалғанның бәрі күліп жібергендей, қайда отырғаныңды ұмытып қалар едің. Өзге әйел оның бір тырнағына, басқан ізіне тұрмай қалар еді».

Ғашық жігіттің кезімен берілген суретте көтеріп, өсіріп айту жағы байқалғанмен, мұның бәрі Ақбілектің сұлулығын, қазақ ауылының таңдаулы қызы болып өсіп келе жатқандығын, оның бойындағы халық ұғымындағы сүйкімді, тәрбиелі қызға тән мінездердің тоғысқанын анық танытқандай. Өз ауылынан, ата-ана қойнынан шығып көрмеген, ауылдың бұйыры қызы жаңа пісіп келе жатқан кезінде, 15 жасында, жау қолына түсіп, сұғанақ көздердің талқысына түскенде өзін қалай сезінді екен. Жүсіпбек ақ әскерлері қолындағы Ақбілекті суреттеуді осыдан бастайды. Ол Қара мұрттың еншісіне тиеді. Оның зорлығына кенеді. Қара мұрт пен Ақбілектің кездесулері қыздың тағдыр алдындағы, қара күшке деген шарасыздығының белгісі еді. Қара мұрт оны көп талқысынан қорғады, жирен орыстың дөрекі қылығынан арашалады. Сөйтіп, Ақбілекке өзінің сүйетінін, көнсе, көптің талқысына бермей, өзі ғана әйел қылатынын айтты. Ақбілек бұл тілекке үнсіз көнді. Бұл — оған анталаған көп солдаттың талқысынан құтылудың жолы еді. Екінші жағынан, қара мұрттың қызға таласып, өзін оққа төсеуі, жекпе-жекте жирен орысты өлтіруі Ақбілек үшін жанын қиюының, сүйгенінің белгісі сияқты. Осы жайлар қызды шарасыз көндіргенмен, Ақбілек іштей қатты күйзелісті бастан кешеді.....»

Бірақ, ойбай-ау? Ер жігіт деп отырғаны аузы түкті кәпір ғой! Әлгі дәретсіз, сұндетсіз, түрегеп сиетін, шошқа етін жейтін, арақ ішетін, темекі сасыған, елді қыран жапқандай қылып, қамшы, қылыш, мылтық ойнататын, мейірімсіз, шадыр мінез орыс осы емес пе?» (аталған шығарма, 160-б.). Қара мұртпен кездесулерінде өткінші жылы сезімдерге бой алдырғанмен, шын мәнінде, Ақбілек жүрегін жайлаған мұң осы күйінішпен байланысты еді. Сондықтан ол ылғи елді ойлайды, қайтудан үміттенеді. Қара мұрттың алып кету туралы ұсынысына да келіспейді. Оның кетерде атып кетпек болған қылығы қыз жүрегін одан сайын жаралай түседі. Жазушы осы оқиғаларды зорлықпен жәбірленген қыздың жау қашқаннан кейінгі иесіз тау ішінде жалғыз қалған сезім күйлерімен ұштастырып, психологиялық тұрғыда дамытады. Ақбілек бейнесін жасауда бұл тұста ішкі монолог, толғаныс, ойлану, күйініш сезімдерді суреттеу молырақ орын алады.

Қайғыға берілгенмен, Ақбілек іссіз, әрекетсіз емес. Оның қара мұрттың оғынан өзін арашалап қалуы — өмір үшін күрестің басы, яғни оның қиыншылықпен арпалыстағы бірінші жеңісі. Ал екінші жеңіске ол ессіз табиғатпен, меңіреу, мылқау түн қауіпімен күресте жетеді. Күздің ызғырық желі аспанды қоршаған қара бұлт онан сайын түнерте түскен үрейлі тау ішіндегі қоста жалғыз қалған Ақбілекті бұрынғыдан бетер қорқытқан еді. Қосты қоршаған қасқырлармен арпалыса жүріп, ол от жағып қорғанады. Мұның барлығы — өмір үшін күрестегі Ақбілектің жеңістері.

Қыз намысының тапталуы Ақбілектің ауылдағы өмірінде ылғи алдыңғы планда тұрады. Ол біреуден жылы қабақ тани алмаса да осыны ойлайды, бетіне шіркеу санайды. Әуелде анасын жоқтаумен аңғарылмаған көзіндегі сыр да кейін белгі бере бастайды. Оның үстіне, әкесінің қызына қарамауы, онымен кездеспеуге, тілдеспеуге тырысуы да оған жаңа қайғы боп қосылады. Бекболатпен арақатынастың айқындалмауы, оның жылына түсіп барып үзілуі, кейін өзінің жүкті болып қалуы, Өріктің келуімен байланысты шатақтар Ақбілек қайғысын қалындата түседі. Осы жайлар роман кейіпкері басындағы трагедияны қоюлатып, оның психологиялық бейне есебінде толығымен түсуіне жол ашады.

Ақбілек өмірінің шешуші кезеңі қазақ халқының жаңа өмір жолындағы ізденісімен, күресімен байланысты. Осы қиыншылықты өтіп барып, ауылда пана таппаған Ақбілек ағасына еріп қалаға кетеді. Онда оқу оқып, жаңаша тәрбие алады. Жар тауып, бақытты отбасын құрады. Романның осы оқиғаларға арналған беттері, негізінен, Ақбілектің өз сыры есебінде, оның

басынан кешкен жайларын әңгімелеуге құрылады. Алғашқы тараулардағы авторлық баяндаулар, суреткерлік бұл тарауда негізінен екі кейіпкердің диалогіне ауысады. Оның бірі — өмірден өз орнын таппай ескі көзқарастың құрбаны боп жүрген Кәмила болса, екіншісі — сол жолды өтіп барып, жаңа бақытын тапқан—Ақбілек. Ақбілек әңгімелерінен біз етекбасты қазақ әйелінің қала өміріне ыңғайлануы, оқуы, көзқарасының өзгеруі жайлы көп мәліметтер аламыз. Ол қалада кәргендерін ауыл шындығымен салыстыра қарайды, жаңаның бәрін таңсық көреді, қазақ-орыс халықтарының салт-санасындағы өзгерістерді, тұрмыстағы жаңалықтарды таниды. Орынбор рабфагында, тағы басқа өзі оқыған оқу орындарындағы жиналыстар жайындағы әңгіме Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы саяси атмосфераны еске түсіреді.

Ақбілектің қаладағы жастық мінездерін жазушы тәптіштеп терең суреттеп жатпайды. Ол Ақбаламен, Балташпен кездесулері жайлы өзі ұстамды әңгімелейді. Роман соңында жазушы сүйгенін тауып, аға-жеңгесімен елге оралған Ақбілектің заман алдындағы, ескілік алдындағы рухани жеңісін паш етеді. Ол арманына жетеді. Бір кезде Ақбілектің қайғысына куә болған Алтай табиғаты ол күндері найзағайлы қара бұлтымен үстінен түнеріп басып тұрса, бұл жолы «ойын да, бойын да көтеріп», «...кешкі самалы бетінен сүйіп» қарсы алады.

Ақбілек — романның негізгі кейіпкері болғанмен, ол жалғыз емес. Жазушы оның өскен, әр қилы өмір кешкен ортасын, қарым-қатынастағы адамдарды суреттеу арқылы заман шындығын жан-жақты шынайы бейнелейді. Романдағы елдің тұрмыс-тіршілігі, әдет-салты, табиғат көріністері — бәрі тұтаса келіп, негізгі шығарма идеясын толықтырады және аша түседі. Жүсіпбек Ақбілектің шыққан ортасы — ауыл мен оны тәрбиелеп қатарға қосқан жаңа ортасы — қала тіршілігін көп жағдайда салыстыра көрсетеді. Ел, табиғат — қазақтың стихиясы, жазушы оны сыйлайды, жақсы кереметі, елдің жақсы дәстүрлерін құрметтейді.